

ՀԱՅԿ ԵՆԳԻՐԱՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՄԵՃ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայագիտության մեջ հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման անբաժանելի մաս է համարվում հայկական գաղթօջախների պատմությունը: Ստեղծվել են ինչպես առանձին, հիմնարար աշխատություններ՝ նվիրված հնդկահայ, պարսկահայ, եգիպտահայ, լեհահայ, սիրիահայ կամ, ավելի կոնկրետ, Ղրիմի, Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Նոր Ջուղայի, Հալեպի, Քեսապի և հայկական բազմաթիվ այլ գաղթօջախների¹, այնպես էլ ակնարկներ ընդհանուր գաղթօջախների պատմության վերաբերյալ: Այս առումով հիշատակելի են հատկապես Ա. Արրահամյանի, Ա. Ալպոյաճյանի, Ս. Գասպարյանի և այլոց աշխատությունները², որոնցում առավել տեղ և ուշադրություն է հատկացվել այն բանին, թե ինչպես է ձևավորվել գաղթօջախը, պատմական ինչ դժվարություններ է հաղթահարել, քաղաքական և սոցիալական ինչ մարտահրավերների է դիմակայել, ինչ գործիչներ ու գործեր է տվել աշխարհին ու հայրենիքին: Ահա պատմագիտական այսպիսի աշխատություններում է, որ անդրադարձ է կատարվում նաև հայրենադարձությանը, երբ խոսվում է հայրենիք-սփյուռք կապերի մասին: Նման դեպքերում հեղինակները ներգաղթի վերաբերյալ երբեմն տալիս են շատ հպանցիկ տեղեկություններ այս կամ այն համայնքի շրջանակներում:

1946-1948 թվականների հայրենադարձությունը հայ պատմագի-

¹ Տես **Թ. Խոջամալեան**, Պատմութիւն Հնդկաց, մաս 1-2, Կալկաթա, 1848-49, **Խ. Թովմասեան**, Հայք ի Հնդկե Անգղիացոյ և Հոլանտացոյ, Վնտ., 1880, **Հ. Փահլևանյան**, Իրանահայ համայնքը (1941-1979 թթ.), Եր., 1989, **Հ. Թովուլյան**, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1925), Եր., 1978, **Ն. Սիբայելեան**, Եգիպտահայ գաղութը 10-15-րդ դարերում, Պէյրոս, 1980 և այլն:

² Տես **Ա. Արրահամյան**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Բ, Եր., 1964, Եր., 1967, **Ա. Ալպոյաճեան**, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. 1, 2, Կահիրէ, 1941, 1955, **Ս. Գասպարյան**, Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Եր., 1962:

տության մեջ անվանվում է նաև «Մեծ Հայրենադարձ»։ Նման ծավալով ու թվաքանակով դեռևս աննախադեպ այս երևույթը՝ դրական ու բացասական կողմերով, խորքային նպատակներով ու «ենթատեքստով», տասնյակ հազարավորների նվիրական երազներով ու ակնկալիքներով, հուսալքումներով ու տառապանքներով հանդերձ, մինչև օրս համընդհանուր և ամբողջական ուսումնասիրման չի արժանացել հայ պատմագիտության մեջ։

Խոսելով քննարկվող հարցի մասին՝ նախ և առաջ անհրաժեշտ է նկատել, որ մինչ օրս հայ եկեղեցու դերը մեծ հայրենադարձության գործընթացում ո՛չ պատմագիտական, ո՛չ էլ առավել ևս եկեղեցաբանական հետազոտությունների նյութ չի դարձել՝ բացառությամբ որոշ մասնավոր դեպքերի՝ մի քանի էջերից բաղկացած փոքրիկ հոդվածներ, որոնցում հայ եկեղեցու գործունեությունը Մեծ հայրենադարձության ընթացքում քննվում է մասնակիորեն՝ կամ հայ առաքելական եկեղեցու, կամ էլ կաթոլիկ եկեղեցու տեսանկյուններից¹։

Պատմագիտության և եկեղեցաբանության մեջ երբեմն հանդիպում ենք ուսումնասիրությունների, որոնցում սույն թեման գլխավոր քննարկման առանցք չի դառնում, սակայն արժարժվում է, այսպես ասած, հարակից հայեցակետով։ Դրանցից են հիմնականում զուտ պատմագիտական կամ էլ մասնակի դեպքերում ազգագրական ակնարկները, ինչպես, օրինակ, Ստեփան Ստեփանյանցի և Արմենուհի Ստեփանյանի աշխատանքները²։

Մինչ այժմ 1946-1948 թթ. Մեծ հայրենադարձությունը պատմա-եկեղեցաբանական ամբողջական հետազոտության չի ենթարկ-

¹ Տես Վ. Պողոսյան, Ա. Դավթյան, 1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և հայ առաքելական եկեղեցու գործունեությունը, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2009, էջ 380-391, Լ. Հարությունյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ. Չորեքյանի դերակատարությունը 1946-1948 թթ. հայրենադարձության կազմակերպման գործում, նույն ժողովածուում, էջ 372-379, Ա. Էլճանեան, Հայ կաթոլիկ պատրիարքարանի դիրքը Խորհրդ. Հայաստանին, ներգաղթին և Հայկական դատին հանդեպ, «Կայծ» մատենաշար, թիվ 30, Պեյրուֆ, 1947։

² Տես Ա. Ստեփանյանց, Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Եր., 1994, Ա. Ստեփանյան, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Եր., 2010։

վել. այն մաս է կազմել է XX դ. ընդհանուր հայրենադարձության պատմության։ Անդրադառնալով հայ պատմագիտության մեջ սփյուռքահայերի հայրենադարձության պատմությանը՝ պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը այն բաժանում է երեք փուլի։ Առաջինը՝ 1920-1950-ական թվականներ, երբ սույն թեմային անդրադարձ է կատարվում հպանցիկորեն։ Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1960-ական թվականներից մինչև 1980-ականների վերջերը։ Այս ընթացքում հայրենադարձության պատմության ուսումնասիրությունը դրվում է գիտական հիմքերի վրա, ի հայտ են գալիս մենագրական առաջին հետազոտությունները։ Եվ վերջապես երրորդ փուլը՝ 1990-ական թվականների սկզբից մինչև մեր օրերը։ Այս փուլի հայրենադարձությանը նվիրված հետազոտությունները տարբերվում են նախորդներից, քանի որ, կարելի է ասել, առավել օբյեկտիվ են շարադրված և չունեն գաղափարական, կուսակցական մոտեցումներ¹։

Խորհրդային տարիներին հայրենադարձության վերաբերյալ լույս տեսած հետազոտություններում հիմնականում շեշտը դրվում է հայրենադարձության նախապատրաստման ու իրականացման ուղղված խորհրդային իշխանությունների գործունեության վրա։ Չնայած մասնակի բացառություններին՝ դրականորեն է ներկայացվում ողջ գործընթացը, և անտեսվում են բազմաթիվ ողբերգական երևույթներ։ Այդ տարիներին ի հայտ են գալիս նաև հարցին որոշակիորեն առնչվող հետազոտություններ ու որոշ վիճակագրական աշխատանքներ²։

Հայրենադարձության պատմության ուսումնասիրման բնագավա-

¹ Տես Պ. Հովհաննիսյան, Հայրենադարձության պատմության պատմագրությունը, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը...», Եր., 2009, էջ 32։

² Տես Ա. Խուրդադյան, Ներգաղթը և գաղթականության բնակեցումը Հայաստանում, «Նոր ուղի», Ե., 1924, թիվ 6, էջ 121-131, Հ. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստան, Եր., 1929, Պ. Մակինցյան, Նանսենի գործն ու գիրքը, «Նոր ուղի», Ե., 1929, թիվ 1, էջ 347-351, Հ. Էլիբեկյան, Վասպուրականի հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաստան, «Տեղեկագիր» ՀԳԱ (հասարակ. գիտ), 1949, թիվ 2, էջ 17-26, Ա. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Եր., 1955, էջ 315-317, С. В. Хармандарян, Армянская ССР в первый год Новой экономической политики, Ереван, 1955, стр. 144-151։

ռում հսկայական աշխատանք է կատարել անվանի պատմաբան Յ. Մելիքսեթյանը գիտական պարբերականներում հրատարակված հոդվածներով, երկու մենագրական աշխատություններով¹: Նա գիտական նոր հարթություն է տեղափոխում հայրենադարձության թեման: Առաջին գրքում՝ «Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915-1940 թթ.)», խոսվում է գաղթական արևմտահայերի հայրենադարձության կազմակերպման ուղղությամբ Խորհրդային Հայաստանի ծավալած աշխատանքների, Սփյուռքի տարբեր կառույցների ու բարեգործական, հայրենակցական միությունների գործունեության, ինչպես նաև Ազգերի լիգայի քաղաքականության մասին:

Յ. Մելիքսեթյանի երկրորդ աշխատությունը «Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.)» մենագրությունն է, որտեղ հեղինակը անդրադառնում է Հայրենիք-Սփյուռք առնչություններին և խորհրդային տարիներին կազմակերպված հայրենադարձության պատմությանը, ուսումնասիրվել են 1920-1980-ական թվականների հայրենադարձության երեք փուլերը՝ 1921-1936 թթ., 1946-1948/1949 թթ., 1962-1982 թթ.: Հեղինակը խոսում է նաև ժամանակակից Սփյուռքի ձևավորման, գաղթականության հարցի լուծման առաջին ձեռնարկումների, Ազգերի լիգայում հայ գաղթականության խնդրի և Նանսենյան ծրագրի մասին, ինչպես նաև անդրադառնում է Հայրենիք-Սփյուռք կապերի զարգացման և հայրենադարձության իրականացման ուղղությամբ Հայաստանի օգնության կոմիտեի գործունեությանը և հայրենադարձության նկատմամբ սփյուռքյան կուսակցությունների ու կազմակերպությունների դիրքորոշումներին և այլ հարակից հարցերի:

Յ. Մելիքսեթյանը սույն աշխատության մեջ գրում է, որ սփյուռքահայությունը, որքան էլ հայրենասեր ու ավանդապահ, դատա-

¹ Տե՛ս Յ. Մելիքսեթյան, Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1920-1980 թթ.), Եր., 1975, նույնի՝ Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Եր., 1985:

պարտված է անխուսափելի ուժացման և անհետացման, ուստի գաղութահայության փրկության միակ ու իրական ուղին հայրենադարձությունն է, մայր հայրենիքում ապրող հայության հետ վերամիավորումը, ազգահավաքումը: Եվ ուրեմն, ո՞րն է պատճառը, որ պատմաբանը սփյուռքահայության հետագա գոյատևման նկատմամբ ունի նման վերաբերմունք, չէ՞ որ կյանքը ցույց տվեց, որ Սփյուռքը լավ էլ կարողացել է պահպանել իր ազգային ինքնությունը, հատկապես Խորհրդային Սիության տարիներին սփյուռքահայերը առավել խոր ազգային ու հոգևոր գիտակցությամբ են ապրել, քան Խորհրդային Հայաստանի իրենց հայրենակիցները: Մի՞թե այս կերպ Յ. Մելիքսեթյանը չի փորձել արդարացնել հայրենադարձության ողջ գործընթացը՝ անտեսելով ստալինյան քաղաքական ծրագրի հակամարդասիրական ուղղվածությունը: Բացի այդ, հայրենասեր Սփյուռքը ներգաղթում է անհատի մակարդակով, ուստի և խնդիր չունի Սփյուռքն ուժացումից փրկելու, այլ խնդիր ունի իր գլուխը պահելու, հետևաբար հայ մարդը ևս, որքան էլ գաղափարական լինի, ոչ թե կարգախոսներով է ապրում, այլ առօրեական հոգսերով:

Պետք է նշել նաև, որ հեղինակը շատ մեղմ է խոսում հայրենադարձության կազմակերպման ու իրականացման ժամանակ թույլ տրված սխալների ու թերությունների մասին՝ ներկայացնելով հայրենադարձության միայն դրական կողմերը, անտեսելով հայրենադարձների ընդունման և տեղավորման ժամանակ ի հայտ եկած բազում դժվարությունները, բնակարանների, կենցաղային տարրական պայմանների բացակայությունը, հայրենադարձների մեջ արտագաղթի տրամադրության առկայությունը և այլն, և այլն: Հեղինակը հայրենադարձների մեջ նկատվող բացասական տրամադրությունները բացատրում է մասամբ կենցաղային ու աշխատանքային դժվարություններով, մասամբ էլ նոր պայմանների ոչ ճիշտ ընկալմամբ և բարձրացնում է խորհրդային իշխանությունների դերը այդպիսի երևույթների վերացման հարցում՝ նշելով, որ հանրապետության կուսակցական և խորհրդային ղեկավար մարմինները լրացուցիչ գործնական միջոցառումներ են

ծեռնարկում հայրենադարձների աշխատանքային ու կենցաղա-
յին պայմանները բարելավելու, նրանց նկատմամբ ամենօրյա ու-
շադրություն, հոգատարություն ցուցաբերելու և նրանց շրջանում
քաղաքական-դաստիարակչական աշխատանքները ուժեղացնե-
լու ուղղությամբ: Անգամ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ագիտացիայի և
պրոպագանդիայի բաժնում ստեղծվում է հայրենադարձների
շրջանում տարվող աշխատանքի սեկտոր¹:

Ըստ Ամատունի Վիրաբյանի՝ Հ. Մելիքսեթյանը, ծանոթ չլինելով
մի շարք արխիվային փաստաթղթերի, մասնավորապես ՀԿ(Բ)Կ
Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանի կողմից
Ստալինին և մյուս ղեկավարներին հղած գրություններին, չի
ներկայացրել հայրենադարձության կազմակերպման ճանապար-
հին ծագած մի շարք հարցեր²: Այնուհանդերձ պետք է նշել, որ
հեղինակն օգտագործել է բավականին արխիվային նյութեր՝ ներ-
կայացնելու համար հայրենադարձության ընդհանուր պատկերը՝
ըստ թվաքանակի և ըստ երկրների, չնայած որ այստեղ էլ որոշ
դեպքերում հանդիպում ենք փոքր-ինչ այլ տվյալների: Օրինակ՝
ըստ Հ. Մելիքսեթյանի՝ 1946-1948/49 թվականների հայրենա-
դարձների ընդհանուր թիվը 20646 ընտանիք է կան 89750 մարդ,
որը, սակայն, Համլետ Սարգսյանը, հղում անելով Հայաստանի
Նախարարների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի տվյալ-
ներին, ճշգրտում է՝ 20550 ընտանիք կան 89770 մարդ³ (մի այլ
տեղ նշված է 89637 հոգի⁴, իսկ մեկ այլ տեղ՝ 20325 ընտանիք
կան 89665 մարդ⁵):

Քննելով 1946-1948 թվականների հայրենադարձությունը՝ Մելիք-

¹ Տե՛ս Հ. Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությու-
նը, էջ 222:
² Տե՛ս Ա. Վիրաբյան, Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, հասարակական-
քաղաքական կյանքը, Եր., 2001, էջ 9:
³ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, 1946-1948 թթ. հայրենադարձության աշխարհագրությունը և
ժողովրդագրությունը, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը...», Եր.,
2009, էջ 56:
⁴ Տե՛ս <http://hayrenadardz.org/history/1948-2>
⁵ Տե՛ս «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը...», էջ 55:

սեթյանը շատ մակերեսային է խոսում հայրենադարձության գոր-
ծում հայ եկեղեցու դերակատարության մասին՝ բավարարվելով
միայն մի փոքրիկ պարբերությամբ, որ հայրենադարձությանն
աջակցելու գործում խրախուսելի դիրքորոշում է ցուցաբերել
նաև «Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը», և որ Սո-
վետական կառավարության որոշումը հայ առաքելական եկեղե-
ցին ողջունում է սրտաբաց, խորին երախտագիտության անկեղծ
զգացումով: Մելիքսեթյանը նշում է նաև, որ «Կաթողիկոսական
տեղապահ¹ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանը այդ առթիվ ար-
տասահմանյան հայկական եկեղեցական թեմերի առաջնորդնե-
րին հղած կոնդակներում և ուղերձներում կոչ արեց գործարար
կերպով օգնել ներգաղթի տեղական կոմիտեներին՝ հայրենա-
դարձության նվիրական գործը կազմակերպված ձևով և հաջողու-
թյամբ իրականացնելու համար»²: Այնուամենայնիվ, կարծում
ենք, որ եկեղեցու մեծ դերակատարությունն ու այդ ուղղությամբ
նրա վարած հսկայածավալ գործունեությունը սույն պատմական
անցքերում գրեթե անտեսված են: Այնինչ հայ եկեղեցին է այն
գլխավոր լծակը, որի միջոցով իրագործվում է Մեծ հայրենադար-
ձությունը, քանզի հայկական բոլոր համայնքներում հենց եկեղե-
ցին է իր հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ որպես հայապահ-
պանության գլխավոր կենտրոն ու հայրենիքի հետ կապող օղակ
ի գորու եղել գլխավորելու նման վիթխարի տեղաշարժ:

Անդրադառնալով հայրենադարձության նկատմամբ տարբեր դիր-
քորոշումներին՝ Հ. Մելիքսեթյանը քննադատության է ենթարկում
ՀՅԴ-ի և հայ կաթոլիկ եկեղեցու պատրիարք կարդինալ Աղաջան-
յանի՝ ներգաղթի դեմ ծավալած քաղաքականությունը: Հատկա-
պես մեջբերելով կարդինալ Աղաջանյանի՝ հայ կաթոլիկ համայն-
քին ուղղված 1946 թվականի հուլիսի 6-ի «Թուրք հովվական»

¹ Հարկ է նկատել, որ այդ ժամանակ Չորեքչյանը արդեն ընտրվել էր Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս (1945 թվականի Ազգային-եկեղեցական ժողովի հունիսի 22-ի նիստում) և
այլևս Կաթողիկոսական տեղապահ չէր:
² Տե՛ս Հ. Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը
(1920-1980 թթ.), էջ 187:

կոնդակը¹, որով կարդինալը հորդորում է իր հոտին չներգաղթել խորհրդային Հայաստան այնտեղ տիրող կրոնական անազատության պատճառով, Մելիքսեթյանը անխնա քննադատում է կաթոլիկ պատրիարքի հականերգաղթյան գործունեությունը՝ այդ նպատակով տարբեր կարծիքներ ու դիրքորոշումներ մատնանշելով: Այս առումով Մելիքսեթյանը անդրադառնում է նաև Սիրիայի Բարձր Ձեզիրեի և Եփրատ նահանգների հայ կաթոլիկ եկեղեցու պատրիարքական փոխանորդ Կյուրեղ եպիսկոպոս Ջոիրայանի գործունեությանը²: Ակնհայտ է, որ Հ. Մելիքսեթյանի տեսակետը բխում էր միայն խորհրդային իրականությունից:

Ինչպես նշեցինք, խորհրդային պատմագիտության մեջ երբեք էլ համակողմանի քննության չի ենթարկվել հայոց հայրենադարձության թեման, չեն մատնանշվել ներգաղթի կազմակերպման ու իրականացման ժամանակ թույլ տրված սխալներն ու թերությունները՝ բազմաթիվ բացասական երևույթների ուղեկցությամբ, տասնյակ հազարավոր ներգաղթյալների տառապանքները, հիասթափություններն ու արտագաղթի տրամադրությունները: Չնայած այդ տարիներին ավելին պահանջել երևի հնարավոր չէր, որովհետև խորհրդային երկիրը չէր հանդուրժում որևէ քննադատություն:

Հայաստանի անկախացումից հետո, երբ արդեն վերանում է խորհրդային կուսակցական գաղափարախոսությունը, վերանում է նաև խորհրդային գրաքննությունը. հիմնահարցի ուսումնասիրման առումով հայ պատմաբանների ու հետազոտողների համար ալևս ի չիք են դառնում բոլոր կապանքները:

Եվ ահա հայոց հայրենադարձությունը սկսվում է նորովի ընկալվել, ի հայտ են գալիս որոշ հետազոտություններ³, ինչպես նաև

¹ Տե՛ս Կարդինալ Գրիգոր - Պետրոս Աղաճանեան, Չայն Հոլովական, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1967:
² Տե՛ս Հ. Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), էջ 349:
³ Տե՛ս Հ. Սարգսյան, Արևմտահայերի գաղթը Արևելյան Հայաստան, «Հայոց ցեղապանությունը» (ուսումնասիրություններ), Եր., 2001, էջ 128-167, Մ. Աղաջանյան,

հարցին մասամբ վերաբերող աշխատանքներ¹, որոնցում հայրենադարձությունը ուսումնասիրվում և ներկայացվում է առկա բացասական կողմերով հանդերձ:

Հարկ է նշել նաև Է. Դանիելյանի և Կ. Հայրապետյանի՝ արևմտահայ գաղթականության տարաբնույթ խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները², որոնք հիմնականում կատարվել են անկախացումից հետո:

Հայրենադարձության թեմայի և Հայկական հարցի ուսումնասիրության առումով կարևոր է ներկայացնել նաև պատմաբան Նորիկ Սարգսյանի աշխատանքները, որոնք հեղինակը կատարել է ինչպես խորհրդային տարիներին, այնպես էլ անկախացումից հետո: Պետք է նշել, որ «ՀԿԿ գործունեությունը սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպման և նրանց սոցիալիստական շինարարության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ (1946-1948)» խորհրդային տարիներին լույս տեսած հոդվածում Ն. Սարգսյանը բացառապես դրական վերաբերմունքով է ներկայացնում հայրենադարձության կազմակերպման, ներգաղթողների ընդունման և տեղավորման ողջ գործընթացը՝ անտեսելով եղած

Հայրենադարձություն. իրավական ապահովման և արդյունավետ իրականացման հարցեր, «21-րդ դար», «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես, թիվ 11 (11), Եր., 2006, էջ 53-81, Մ. Ստեփանյան, Հ. Սարգսյան, Իրանահայերի ներգաղթն ու վերաբնակեցման խնդիրները (1946-1970-ական թվականներին), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2009, թիվ 1, էջ 43-54, Մ. Կունդակչյան, Հայրենադարձների բռնաճնշումները ստալինյան ժամանակաշրջանում, Եր., 2010:
¹ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Եր., 2000, Նույնի՝ Հայրենիքն իբրև պատական կատեգորիա. տարագրություն և հայրենադարձություն, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, թիվ 2, էջ 143-163, Նույնի՝ Հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը, Եր., 2002, և այլն:
² Տե՛ս Է. Դանիելյան, Արևմտահայ գաղթականության հարցը Սովետական Հայաստանում, «Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման և ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր», ժողովածու, Եր., 1987, էջ 226-257, Կ. Հայրապետյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձը (1920 թ.) և արևմտահայ փախստականները, «Լրաբեր» ՀԿԿ (հասարակ. գիտ.), 1990, թիվ 10, էջ 9-18, Նույնի՝ Փախստականների նկատմամբ պետական քաղաքականության օրենսդրական ձևակերպումը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, թիվ 1, և այլն:

բազմաթիվ թերություններ: Այնուամենայնիվ Ն. Սարգսյանն իր հետագա ուսումնասիրություններում առավել օբյեկտիվ գնահատականներ է տալիս հայրենադարձության կազմակերպման խնդիրներին: Այս առումով հատկապես ուշագրավ են անկախացումից հետո հեղինակի կատարած մի շարք ուսումնասիրություններ, որտեղ Ն. Սարգսյանը արդեն մատնանշում է հայրենադարձության կազմակերպման գործի բացթողումներն ու շինարարության ոլորտում թույլ տված սխալները՝ նշելով, որ բոլոր միջոցառումները դատապարտված էին ձախողման¹:

Հարկ է նկատել, որ հեղինակը, խոսելով 1946-1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձության նախապատրաստական աշխատանքների մասին, անդրադառնում է, թեև շատ հպանցիկ, նաև հայ եկեղեցու դերակատարությանը, ինչպես նաև ներգաղթի նկատմամբ հայ կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդ կարդինալ Աղաջանյանի վերաբերմունքին:

«Հայրենադարձության նախապատրաստական աշխատանքներում իրենց ծանրակշիռ ու հեղինակավոր դերն ունեին էջմիածնի և Անթիլիասի հայոց եկեղեցիները: Եթե Բեյրութում չիմանային ու լավ չպատկերացնեին, թե իսՄՅՍ-ում ինչ է սպասվում Սփյուռքի հայերին, ապա էջմիածնում դժվար թե չիմանային, որ հայրենադարձների հիմնական մասը հարկադրաբար հավատափոխ է արվելու, աստծո փոխարեն նրանք ստիպված կլինեն պաշտել Ստալինին, իսկ քրիստոնեության փոխարեն՝ մարքսիզմ-լենինիզմ: Այսքանով հանդերձ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Քևորդ Զ-ն իր կոչերում իս. Հայաստանը համարում էր շենշող երկիր ու հայության փրկության փարոս»², - գրում է Ն. Սարգսյանը:

Նորիկ Սարգսյանը իր մեկ այլ հոդվածում³, անդրադառնալով

¹ Տես Ն. Սարգսյան, Սփյուռքահայերի 1946-1948թթ. զանգվածային հայրենադարձության նախապատրաստումը, «Քանրեր Երևանի համալսարանի», 1996, թիվ 3, էջ 9:

² Նույն տեղում:

³ Տես Ն. Սարգսյան, 1945-1953 թթ. իսՄՅՍ-ի կողմից Թուրքիայից հայկական տարածքների պահանջը որպես Հայկական Հարցի լուծման խոչընդոտ, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2011, համար Ա, էջ 220-229:

1945-1953 թթ. իսՄՅՍ-ի կողմից Թուրքիայի հայկական տարածքների պահանջի խնդիրն, նշում է, որ այդ տարածքների պահանջն իրականում կապ չունի Հայկական հարցի հետ, քանզի, ըստ հեղինակի, այն առնչվում է միայն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը, և հայկական տարածքների պահանջատիրությունը Ստալինի համար ուղղակի սակարկման առարկա է դարձրել, որպեսզի սևծովյան նեղուցներում նոր տարածքներ ստանա: Ն. Սարգսյանը նշում է, որ 1945 թվականի Պոտսդամի կոնֆերանսում երևում է, որ իսՄՅՍ-ը լուրջ չի մոտենում հայկական տարածքների պահանջին: «Երբ Մոլոտովը Թուրքիային ներկայացվող պահանջները գրավոր հանձնում է Ու. Չերչիլին և Տրյումենին, հասկացնում է, որ եթե իրենք նեղուցների հարցում լեզու գտնեն թուրքերի հետ, ապա դրանով էլ կբավարարվեն»¹, - գրում է Ն. Սարգսյանը:

Հեղինակը անդրադառնում է նաև որոշ պատմաբանների այն տեսակետին, ըստ որի՝ Ստալինը Հայկական հարցի լուծման համար հետևողական էր: Օրինակ, Լ. Խուրշուդյանի կարծիքով, Ստալինը Հայկական հարցում հետևողական էր, և պահանջելով Թուրքիայից վերադարձնել հայկական տարածքները՝ Ստալինը, այնուամենայնիվ, մտադիր էր դրանց մի մասը նվիրաբերել Վրաստանին²: Իսկ Էդ. Մելքոնյանը գրում է. «Դա եզակի և իր նախադեպը չունեցող երևույթ էր, երբ Ստալինի ծրագրերը համահունչ էին հայ ժողովրդի ազգային շահերի և նպատակների հետ»³: Ահա Ն. Սարգսյանը հակադրվում է վերոնշյալ տեսակետին՝ նշելով, որ «եթե մենք հավատանք, որ Ստալինի ու հայության հույսերը պատմության որոշակի փուլում հանձնվել ու համահունչ են եղել, ուրեմն պիտի վերանայենք 1917-1921 թթ. նրա հակահայկական գործունեությունը»⁴: Այնուհետև Ն. Սարգսյանը,

¹ Նույն տեղում, էջ 221:

² Տես Լ. Խուրշուդյան, Հայկական հարցը, Եր., 1995, էջ 58:

³ Էդ. Մելքոնյան, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Եր., 2005, էջ 353:

⁴ Ն. Սարգսյան, 1945-1953 թթ. իսՄՅՍ-ի կողմից Թուրքիայից հայկական տարածքների պահանջը որպես Հայկական Հարցի լուծման խոչընդոտ, համար Ա, էջ 222:

առաջ քաշելով բազմաթիվ փաստարկներ, հիմնավորում է իր այն տեսակետը, որ 1945-1953 թթ. Թուրքիայից ԽՍՀՄ-ի տարածքային պահանջները ոչ մի առնչություն չունեն Հայկական հարցի հետ և խոչընդոտել են դրա արդարացի լուծմանը:

Հայոց հայրենադարձության քննության առումով կարևոր են ազգագրագետ Արմենուհի Ստեփանյանի կատարած հսկայածավալ ուսումնասիրությունները: «XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում» մենագրության մեջ¹ հեղինակը առաջին անգամ հայրենադարձության երևույթը դիտարկում է ազգաբանական տեսանկյունից՝ պատմաազգագրական հետազոտության ենթարկելով XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում: Աշխատանքում քննարկվում են հայրենադարձության փուլերը, ներգաղթածների ու տեղաբնակների փոխընկալումները, կենցաղամշակութային փոխներթափանցումները, ներգաղթի հարմարվելու ու ինտեգրման գործընթացները, նոր պայմաններում նորեկների ինքնության փոփոխությունները: Հեղինակի ուշադրությունը գրավում են հատկապես ներգաղթածներից ստացած տեղեկությունները, որոնցում ի հայտ են գալիս հայրենադարձների հոգեկան ապրումները, նրանց տառապանքներն ու զրկանքները, տեղաբնակների հետ հարաբերվելու առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ներգաղթածների նկատմամբ անվստահության մթնոլորտի առկայությունը: Արմենուհի Ստեփանյանը հայրենադարձության ողջ գործընթացի ուսումնասիրությունը ներկայացնում է խորհրդային իրականությունում գոյություն ունեցած սարսափելի երևույթների վերհանումով, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողնում հայրենադարձների պատկերացումների ու ընկալումների վրա:

Կարևոր է նշել, որ հայերի հայրենադարձության թեմային անդրադարձել են նաև օտար հեղինակներ, ինչպես, օրինակ, տնտեսա-

¹ Տե՛ս Ա. Ստեփանյան, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Եր., 2010, տե՛ս նաև Ա. Խորախյանի գրախոսականը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2011, թիվ 1, էջ 337-339:

գետ, լրագրող, դիվանագետ, 1946-1948 թթ. Նյու Յորքում ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոս Յակով Լոմակինը¹: Անդրադառնալով 1946-1948 թթ. հայրենադարձությանը՝ նա նշում է, որ հայրենադարձության խնդիրը դրականորեն լուծվեց, որովհետև համընկնում էին հայերի հողային պահանջատիրության և Ստալինի կայսերապաշտական ծրագրերը: Լրագրող Կիրիլ Նովիկովը «խորհրդային Միությունում հայերը իրենց վիրավորված են զգում»² հրապարակման մեջ անդրադառնում է XIX դարի վերջին և XX դարում հայերի տեղաբաշխմանը, ինչպես նաև մեջբերում է ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության 1974 թ. մարտի 12-ի զեկույցից մի հատված, որում խոսվում է այն մասին, որ նախարարությունը քայլեր է ձեռնարկում՝ կանխելու հայրենիքից հայերի արտագաղթելու տրամադրությունները:

1946-1948 թվականների հայրենադարձության հիմնախնդիրների ուսումնասիրման առումով հատկանշական է 2008 թվականին ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ կազմակերպված «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը. հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր» համահայկական գիտաժողովը, որտեղ կարդացված զեկույցումները հրատարակվեցին առանձին ժողովածուով՝ երեք տասնյակից ավելի հոդվածներով ու ուսումնասիրություններով³: Դրանցից կարելի է առանձնացնել պատմաբաններ Պ. Հովհաննիսյանի, Էդ. Մելքոնյանի, Ա. Վիրաբյանի, Հ. Սարգսյանի պատմագիտական դիտարկումները: Պետք է նշել, որ զեկույցումներից մի քանիսը ինչ-ինչ պատճառներով չեն զետեղվել ժողովածուի մեջ: Քննվող թեմայի տեսակետից կարևոր է հատկապես նշել պատմագիտության դոկտոր Արծրունի Սահակյանի ելույթը՝ նվիրված Մեծ հայրենադարձի եկեղեցաբանական քննությանը, որում առաջին անգամ բացահայտվում է Ի. Ստալին-

¹ Տե՛ս Я. Ломакин, Репатриация армян, <https://sites.google.com/site/jacoblomakin/biografia/nu-jork-1946-1948-gg-holodnaa-vojna/4-7-repatriacia-arkan>.

² Տե՛ս К. Новиков, Армяне в Советском Союзе чувствуют себя обиженными, Журнал "Коммерсантъ Власть", №15 (618), 18.04.2005.

³ Տե՛ս «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը...», Եր., 2009:

նի քաղաքական «բլեֆը». հայրենադարձությունը օգտագործել թուրքիային հողային պահանջ ներկայացնելու¹, թե՞ հողային պահանջն օգտագործել հայրենադարձություն կազմակերպելու համար: Այս երկիմաստ դիվանագիտական քայլը խորհրդային և արդի շատ պատմաբաններ հակված են մեկնաբանելու առաջին տեսակետի օգտին, իսկ եկեղեցաբանական մոտեցումն այլ բան է հուշում, ինչի մասին կխոսվի մեկ այլ հոդվածում:

Ուշադրության է արժանի նաև 2011 թվականին կայացած «Հայ գաղթականությունը և հայրենիք-սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.» խորագրով միջազգային գիտաժողովը, որտեղ հայրենադարձության հիմնախնդիրները ևս լուրջ քննարկման նյութ են դարձել¹:

Այսպիսով, հարկ է նշել, որ եթե հայոց Մեծ հայրենադարձության պատմության ուսումնասիրման առումով առկա են որոշակի պատմագիտական նվաճումներ, ապա նույնը չի կարելի ասել եկեղեցաբանական հետազոտությունների մասին: Այսինքն՝ հայ եկեղեցու դերակատարությունը Մեծ հայրենադարձության ընթացքում գրեթե անտեսված է, մինչդեռ հայրենադարձության զանգվածային իրականացումը հաջողվեց միմիայն հայ եկեղեցու շնորհիվ, քանի որ սփյուռքահայերին ոգևորել և խորհրդային Հայաստանով տոգորել կարող էր միայն եկեղեցին՝ որպես հայապահպանության և հայության համախմբման գլխավոր երաշխավոր, և որի կոչերն ու հորդորներն ընդունելի էին ամենուրեք:

Hayk Yengibaryan – *The historiography of the Great Repatriation of Armenians* –

The article presents the historiography of the 1946-1948 Great Repatriation and touches upon all the activities that are fully or partially related to the Great Repatriation. In the article, importance is attached to the fact that the role of the Armenian Church in repatriation is almost overlooked in historiography. Whereas there are certain achievements in historiography in terms of the study on the history of repatriation, the same cannot be said for ecclesiastical studies.

¹ Տե՛ս «Հայ գաղթականությունը և հայրենիք-սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.», միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 2011: